

**Zicht op Berlijn
en Hamburg**

B A K S T E E N

december 2005 nummer 46

UITGEVER

Koninklijk Verbond van
Nederlandse Baksteenfabrikanten
(KNB)

REDACTIE

Ewald van Hal
Jaap Huisman
Bart de Vries

**INHOUDELIJKE COÖRDINATIE
EN PRODUCTIE**

Hollander van der Mey / MS&L,
Voorburg

ART DIRECTION

Kicks, Voorschoten

VORMGEVING EN OPMAAK

Tigges, Voorburg

LITHOGRAFIE EN DRUK

Plantijn Casparie, Den Haag

REDACTIE-ADRES

Florijnweg 6
Postbus 153
6880 AD VELD (Gld.)
T +31 (0) 26 384 56 30
F +31 (0) 26 384 56 31
E knb@knb-baksteen.nl
I www.knb-baksteen.nl

**ADRESWIJZIGING OF VERZOEK
OM TOEZENDING**

richten aan het Koninklijk Verbond
van Nederlandse Baksteenfabrikanten,
Postbus 153, 6880 AD VELD (Gld.)

ISSN 0925-5923

Baksteen is het vakblad van het Koninklijk Verbond van Nederlandse Baksteenfabrikanten (KNB) en verschijnt in controlled distribution driemaal per jaar. Het blad biedt informatie over de baksteenindustrie en belicht trends in en opvattingen over baksteen en architectuur. Het wordt toegezonden aan architecten(bureaus) en stedenbouwkundigen, tuin- en landschapsarchitecten, opdrachtgevers in de bouw, ONRI-leden, centrale en lagere overheidsinstellingen, aannemers (AVM- en B&U-leden Bouwend Nederland), HIBIN-leden, onderwijsinstellingen en research-instituten, (vak)pers en relaties van KNB.

Copyright © 2005 KNB. Het overnemen van artikelen als bedoeld in artikel 15 van de Auteurswet is niet toegestaan.

Omslag: Woningbouwproject H₂O,
Sandtorkai, Hamburg
(Spengler-Wiescholek)
Foto: Kröger + Dorf Müller

Baksteen is een uitgave van de gehele Nederlandse baksteenindustrie, verenigd in het Koninklijk Verbond van Nederlandse Baksteenfabrikanten (KNB).

Steenfabriek Biezeveld B.V., Kerkdriel,
tel. (077) 474 29 20

CRH Kleiwaren Beheer BV, Neer,
tel. (0475) 51 81 00

Kleiwarenfabriek Buggenum BV,
Buggenum, tel. (0475) 59 16 66

Kleiwarenfabriek Façade Beek BV,
Beek (L.), tel. (046) 437 28 28

Kleiwarenfabriek Joosten Kessel BV,
Kessel (L.), tel. (077) 462 80 00

Kleiwarenfabriek Joosten Wesseem BV,
Wesseem, tel. (0475) 56 24 46

Kleiwarenfabriek De Bylandt BV,
Lobith-Tolkamer, tel. (0316) 56 62 33

Kleiwarenfabriek De Waalwaard BV,
Dodewaard, tel. (0488) 41 72 50

Daas Baksteen Zeddam bv, Azewijn,
tel. (0314) 65 16 44

Daas Baksteen, Steenfabriek

De Nijverheid B.V., Azewijn,
tel. (0314) 65 16 44

Daas Baksteen, Steenfabriek De Vliet
B.V., Winterswijk, tel. (0314) 65 16 44

Baksteen Helden BV, Helden-
Panningen, tel. (077) 306 04 95

Steenfabriek Engels Helden BV,

Helden-Panningen,
tel. (077) 306 04 95

Steenfabriek Engels Oeffelt BV, Oeffelt,
tel. (0485) 36 14 44

Steenfabriek Hijlkema B.V., Delfzijl,
tel. (0596) 62 48 48

HUWA - Vandersanden B.V., Spijk,
tel. (0316) 56 64 00

BV Steenfabriek Hedikhuizen,
Hedikhuizen, tel. (0316) 56 64 00

BV Steenfabriek Huissenswaard,
Angeren, tel. (0316) 56 64 00

BV Steenfabriek Spijk, Spijk,
tel. (0316) 56 64 00

'St. Joris' Keramische Industrie B.V.,
Beesel (L.), tel. (077) 474 01 00

Steenfabriek Klinkers B.V., Maastricht,
tel. (043) 347 83 33

Korevaar Beheer BV, Zennewijnen,
tel. (0344) 61 36 56

Steenfabriek Schipperswaard BV,
Echteld, tel. (0344) 61 36 56

Steenfabriek Zennewijnen BV,
Zennewijnen, tel. (0344) 61 36 56

Steenfabriek Linssen B.V., Kerkrade,
tel. (045) 541 12 22

Steenfabriek Nuth BV, Nuth,
tel. (045) 524 43 21

Steenfabriek 'De Rijswaard' B.V., Aalst
(Gld.), tel. (0418) 55 22 21

Rodruza BV, Nijmegen,
tel. (024) 322 49 60

Rodruza - Steenfabriek Rossum BV,
Rossum (Gld.), tel. (024) 322 49 60

Rodruza - BV Steenfabriek
'De Zandberg', Gendt,

tel. (024) 322 49 60

Steenindustrie Strating b.v., Oude
Pekela, tel. (0597) 61 39 20

Steenfabriek Vogelensangh, Deest,
tel. (0487) 51 24 59

Wienerberger B.V., Zaltbommel,
tel. (0418) 59 71 11

Wienerberger Steenfabriek Bemmel,
Haalderen, tel. (0481) 46 39 24

Wienerberger Steenfabriek Daams,
Spijk, tel. (0316) 54 15 43

Wienerberger Steenfabriek Doorwerth,
Doorwerth, tel. (026) 339 91 40

Wienerberger Steenfabriek Erlecom,
Erlecom, tel. (024) 663 20 36

Wienerberger Steenfabriek Esbeek,
Esbeek, tel. (013) 516 92 03

Wienerberger Steenfabriek Haaften,
Haaften, tel. (0418) 59 73 01

Wienerberger Steenfabriek Heteren,
Heteren, tel. (026) 472 20 14

Wienerberger Steenfabriek Kijfwaard
Oost, Pannerden, tel. (0316) 37 95 70

Wienerberger Steenfabriek Kijfwaard
West, Pannerden, tel. (0316) 37 95 70

Wienerberger Steenfabriek Milsbeek,
Milsbeek, tel. (0485) 51 65 51

Wienerberger Steenfabriek Nuance,
Afferden (L.), tel. (0485) 53 12 36

Wienerberger Steenfabriek
Oosterhout, Oosterhout,

tel. (0162) 46 03 12

Wienerberger Poriso Brunssum,
Brunssum, tel. (045) 563 52 33

Wienerberger Steenfabriek Roodvoet,
Rijswijk (Gld.), tel. (0345) 55 83 43

Wienerberger Steenfabriek Thorn,
Thorn, tel. (0475) 56 12 55

Wienerberger Steenfabriek
Timmermans, Elst (U),

tel. (0318) 47 12 27

Wienerberger Steenfabriek
Wolfswaard, Opheusden,

tel. (0488) 44 33 67

Redactioneel

Nieuwe Duitse bedrijvigheid

Ondanks de imposante hoogbouw in baksteen op de Potsdamer Platz van Hans Kollhoff staat Berlijn niet bekend om zijn baksteenarchitectuur. Toch speelt de stad een belangrijke rol in dit nummer van Baksteen. Als nieuwe, Duitse

hoofdstad heeft Berlijn in de vijftien jaar na de val van de Muur en de daarop volgende hereniging een ongekende bouwactiviteit gezien. Architecten van wereldnaam hebben het architectuurtoerisme een flinke impuls gegeven. Tussen de talloze, nieuwe gebouwen bevindt zich echter een aantal interessante bakstenen projecten. Dat gegeven maakt nieuwsgierig naar die productie en naar de

stand van baksteenarchitectuur elders in Duitsland. Ter wille van de noodzakelijke begrenzing heeft de redactie er voor gekozen de blik op Berlijn én Hamburg te richten. Twee metropolen met een heel verschillende achtergrond, geschiedenis en cultuur. Waar in Berlijn de abstractie veel duidelijker aanwezig is en waar deze tot uitdrukking komt in een vormgeving en materiaalbehandeling die functionalistisch aandoen, leeft in Hamburg het baksteenexpressionisme op vitale manier voort.

Waar in Berlijn baksteenarchitectuur er onmiddellijk uit springt, juist vanwege het relatief kleinere aanbod, daar heeft het materiaal in Hamburg een integrerende werking in de stedelijke bebouwing.

Woon- en kantoortoren nabij AEG-complex, Berlijn
(Josef Paul Kleihues)

Baksteen in Duitsland is - anders dan in Nederland - niet primair verbonden met woningbouw. Het is een materiaal dat sterk geassocieerd is met industriegebouwen, de medische zorg en de kantoren en handelshuizen van het grootkapitaal van Duitsland. Het is heel boeiend te zien hoe met die geschiedenis in de nieuwe bakstenen gebouwen wordt omgegaan. Ook

speelt in Duitsland het herontdekken van industrieel erfgoed een rol en worden, veelal, bakstenen gebouwen herontwikkeld voor nieuwe gebruiksdoeleinden. In dit nummer is het artikel over Speicherstadt in Hamburg hier een sprekend voorbeeld. Ook de integratie van nieuwbouw en nieuwe functies in en nabij voormalig industriële gebouwen in Berlijn, waaronder toch ook wonen, is een inspirerend voorbeeld van de levendigheid van een materiaal met een lange geschiedenis.

4 BERLIJN EN HAMBURG: HOE TWEE METROPOLLEN VERSCHILLEN IN HERONTDEKEN, HEROVEREN EN HERGEBRUIKEN

door Jaap Huisman

Neues Tor, Berlijn
(Josef Paul Kleihues)

Foto: Bart de Vries

De hereniging van West- en Oost-Duitsland houdt een zegen en een zorg in. De bouwactiviteiten kunnen tot de zegen worden gerekend. Maar de financiële en sociale gevolgen van de hereniging zijn enorm en belastend en een constante zorg. Hoe twee steden heel verschillende wegen vinden voor revitalisatie en vooruitgang.

10 ENSEMBLE VAN ROBUUSTE SCHOONHEID

door Bart de Vries

Speicherstadt in Hamburg is een uniek voorbeeld van een stadswijk die binnen enkele tientallen jaren uit de grond werd gestampt met een uitgesproken mercantiel doel. Nu de handel is verdwenen, biedt het schiereiland van pakhuizen en loodsen een onderkomen aan de diensteneconomie.

14 DE SOBERE CONTINUÏTEIT VAN HAMBURG

door Bart de Vries

Hamburg mag misschien de iconische cultuurpaleizen ontberen die andere grote Europese metropolen bezitten, maar de Noord-Duitse stad blinkt uit in de homogene voortzetting van een bijzonder baksteenexpressionisme uit de jaren twintig van de vorige eeuw.

18 EEN VLOEIBAAR GEBOUW VAN BAKSTEEN

door Marina de Vries

Wie meent dat Frank Gehry zijn kenmerkend schots en scheve gebouwen alleen met staal en titanium kan bouwen, komt voor een verrassing te staan bij het MARTa Museum in het Duitse plaatsje Heresford. Daar verrichtten de metselaars een klein wonder met baksteen.

20 3E MASTERCLASS BAKSTEEN 2005

22 HET UITZICHT

Boeken

23 TECHNISCHE RUBRIEK: POLYMETRISCH METSELWERK

door Govert Koers

In Duitsland wordt nogal eens een bakstenen verband gekozen van een artistieke vrijheid die bewondering afdwingt. Voor dit metselwerk worden soms afgeronde maar nog vaker rechthoekige natuurstenen gebruikt in vele afmetingen, waardoor een levendig en uniek patroon ontstaat.

Berlijn en Hamburg: hoe twee metropolen verschillen in herontdekken, heroveren en hergebruiken

Foto: Jaap Huisman

AEG-complex binnenterrein

**DE VAL VAN DE BERLIJNSE MUUR WAS EEN ZEGEN EN EEN ZORG.
DE ZEGEN WAS DE HERENIGING VAN DE TWEE DUITSLANDEN EN
HET VERSMELTEN VAN TWEE BERLIJNSE STADSHELFTEN, DE ZORG
TEKENDE ZICH AF IN DE FINANCIËLE EN SOCIALE GEVOLGEN. DE
PRIJS DIE VOOR DE HERENIGING WERD BETAALD IN HET OOSTELIJK
DEEL VAN DUITSLAND? EEN TORENHOGE WERKLOOSHEID IN DE
VOORMALIGE DDR, TEN GEVOLGE VAN DE VELE INDUSTRIEËN DIE
WERDEN GESLOTEN EN HET VERLIES VAN OUDE ZEKERHEDEN.
HOE TWEE DUITSE METROPOLEN HUN TOEKOMST HERONTDEKKEN,
HEROVEREN EN HERGEBRUIKEN.**

AEG-complex Berlijn

Foto: Bart de Vries

Zelden is de tegenstelling tussen de last van het verleden en het bouwen aan de toekomst zo merkbaar als aan de Potsdamerplatz in Berlijn: enerzijds de zee aan bouwkransen die het ene na het andere glanspaleis uit de grond stampen, anderzijds – niet eens ver vandaan – het verval van de Oost-Duitse Plattenbau-flats. Nieuwe paleizen voor de nieuwe rijken hebben de oude paleizen van de ooit bejubelde arbeidersklasse verdrongen. En wat er van die Plattenbau is overgebleven, is niet zelden gecamoufleerd of opgeleukt. Een soort dans op de vulkaan zou je het achteraf kunnen noemen want zoveel reden was er niet voor euforie, ondanks de hereniging. In het architectuurjaarboek 2003 over Berlijn schildert de hoogleraar economie/sociale-geografie Stefan Kraetke de bizarre contrasten in de 'metropool van de diensteeconomie'. Terwijl Berlijn zich

opmaakte als vestigingsplaats van de nieuwe Bondsdag lagen de groeiprognozes in de jaren negentig onder het landelijke gemiddelde en was de klad gekomen in de industriemetropool die Berlijn ooit was. Banen gingen bij bosjes verloren, tot op de dag van vandaag; nog afgelopen najaar maakte Siemens bekend maar liefst 2.400 banen te willen schrappen. De cijfers die Kraetke opvoert, zijn huiveringwekkend. In 1991 waren er in de Berlijnse industrie nog 264.000 mensen aan het werk, terwijl dat aantal tien jaar later was teruggelopen tot 112.000 mensen. In Frankfurt werken momenteel meer mensen in de industrie dan in Berlijn.

SPAARZAAM METSELWERK

Dat dit uitstraalt op het stedelijk landschap van Berlijn laat zich raden. Verval en nieuwe glorie gaan hand in hand. Beduimelde wijken, zoals Friedrichshain en Prenslauer Berg, zijn ontdekt, ingelijfd en opgelapt door hippe ondernemers,

terwijl het een paar straten verder nog een diepe treurnis kan zijn met afbladderende, ooit gestucte buitengevels. Het metselwerk in Berlijn is spaarzaam, maar heeft een groot voordeel ten opzichte van het stucwerk: het heeft alle politieke omwentelingen glansrijk doorstaan. En dus zijn juist die stenen burchten in de stad, waar de kiem is gelegd voor nieuwe stadsinvullingen. Macaber genoeg zijn het relikwieën van de industrie, die de afgelopen tien jaar de genadeslag heeft gekregen, als ze al niet eerder daarvoor het loodje heeft gelegd. AEG, Grundig, Borsig, Bosch, Telefunken, noem maar op. Voordat de bestuurders en de arbeiders hun paleizen kregen, waren dat, aan het begin van de 20e eeuw, de macht uitstralende en ontzag inboezemende kastelen van het kapitalisme. Wat er van over is? Bijna altijd een gemetselde poort, met een gotisch schrift in de rand erboven, waaronder de arbeider van weleer het heilige fabrieksterrein betrad. Nu schieten peuters er met hun driewielers

Foto: Bart de Vries

Am Borsigturm, Berlijn

onderdoor of parkeren buurtbewoners hun mountainbike in de nis. Want de fabriekspoort is in een soort werkeloze triomfboog in een nieuwbouwwijk veranderd, net zo loos als de poorten die de Romeinse keizers voor zich lieten oprichten na elke nieuwe verovering.

De industrie mag dan zijn ausradiert, uitgegomd uit het werkende leven van de Berlijners, ze drukt wel een stempel op de stedenbouw. En dat ligt voor de hand. De turbinehallen, machinewerkplaatsen, kantoren en magazijnen lenen zich door hun formaat en maat uitstekend voor nieuwe functies. De fameuze AEG-fabriek van Peter Behrens is getransformeerd tot een mediacentrum – de media is de nieuwe industrie van Berlijn – terwijl aan de noordrand van de stad de oude locomotievenfabriek van Borsig een tweede leven leeft als shopping mall met entertainment en een medisch centrum in de voormalige directiekantoren. In de jaren twintig onderstreepte de locomotievenfabriek zijn economische macht met een 65 meter hoge toren. Het was de eerste 'wolkenkrabber' van Berlijn, waarvan de met steen beklede staalskeletbouw het mogelijk maakte elke verdieping anders in te delen, in een grote

Am Borsigturm, Berlijn

Foto: Bart de Vries

kantoortuin of in zes aparte werkruimtes. De dieprode toren lijkt ongevoelig te zijn voor het patina van de tijd, waardoor de omringende nieuwbouw (begin 2000 gerealiseerd) zich er harmonieus bij aansluit. Het is *business as usual* op de oude fabrieksterreinen. Wat alleen mist zijn de rook uitstotende schoorstenen en het gebonk van de machines.

GEZONDHEIDSZORG

Baksteen was het materiaal voor de utiliteitsbouw, stukwerk daarentegen voor de statige woningen en villa's. Zo is het verdeeld in Berlijn. Alleen is er de laatste jaren veel glas en staal bijgekomen. Dat zijn de materialen waarmee de politiek en de multinationals zich bekleden. De warmrode steen, die ook in de Hanzesteden veel voorkomt, is niet alleen het solide handelsmerk van de werktuigbouwfabrieken, maar ook van de gezondheidszorg. Niet ver van de vernieuwde Bondsdag pronkt het Charité-hospitaal er nog mee, eerder een serie gedecoreerde paviljoens op een campus dan een ziekenhuisfabriek. Het oudste ziekenhuis van Berlijn werd, na een lange aanlooptijd, ontworpen door Kurt Diestel en Georg Thür, in een laat barokke stijl met zandsteen stroken in de gemetselde gevel. Net als bij AEG en Am Borsigturm is het oude Charité aangevuld met een moderne vleugel waarin de schuine lijnen uit de façades op een abstracte manier zijn vertaald door inkepingen in de gevel. De architect Joseph Kleihues was daar net als bij AEG verantwoordelijk voor. Kleihues heeft duidelijk oog en respect gehad voor de

Foto: Jaap Huisman

Ziekenhuis Charité, Max-Planck Institut, Berlijn (H. Deubze)

architectuurgeschiedenis – er is immers al genoeg kapotgemaakt in Berlijn – zodat zijn commentaar in de buurt van het origineel blijft. Bij AEG bijvoorbeeld in de vorm van mansardekappen en penanten in de gevel. In de buurt van de Charité op het Robert-Koch-Platz reconstrueerde hij ook nog eens de Neues Tor, twee in moderne taal vormgegeven herinneringen aan de tolgewoontjes van Schinkel die hier in 1940 verzezen, maar na de Tweede Wereldoorlog werden afgebroken.

Bij de industriële geschiedenis van Berlijn horen klinkende namen, zoals Behrens en Erich Mendelsohn. Veel onbekender is hun tijdgenoot Hans Heinrich Muller, die verspreid door Berlijn zijn sporen heeft nagelaten in elektriciteitscentrales voor de BEWAG met een eerbiedwaardig gebruik van baksteen. Muller was de huisarchitect van de elektriciteitsleverancier. Zijn handelsmerk zijn langwerpige perforaties in de gevel en een bijna frivole dakrand van verspringend metselwerk. Je zou het borduurwerk kunnen noemen, dat afsteekt bij de robuuste gevel eronder. Zo zijn van hem een paar monumenten bewaard gebleven, zoals de centrale Rummelsburg, het Metahaus en een telefooncentrale bij de Kopenhagerstrasse. De smalle spleten in de gesloten gevel geven aan dat de werkzaamheden en apparatuur niet voor vreemde ogen bedoeld waren. Muller ontwierp in zichzelf gekeerde bouwwerken, zoals dat past bij fabrieken. De centrale heeft twee jaar gefungeerd als dependance van het Vitra Design Museum in Berlijn. Die kaars is na een feestelijke opening weer snel gedoofd. Niet verwonderlijk, want het gebouw ligt in een buurt die nog altijd wacht op

Foto: Jaap Huisman

Woningen voor rijksambtenaren, 'die Schlange', Berlijn (Georg Bumiller)

ontdekking. De helft van de panden is opgeknapt, de andere helft straalt een Oost-Duitse vermoeden uit. Vitra was gewoon vijf jaar te vroeg.

WEDEROPSTANDING

Waarom de in baksteen gehulde industrie zich zo goed leent voor wederopbouw is verklaarbaar. Ze biedt niet alleen hallen die geschikt zijn voor een multifunctioneel gebruik; de terreinen liggen bovendien aan de rand van het centrum en zijn groot genoeg om te veranderen in woonwijk of, zoals bij Borsigturm, in een uitgaanscentrum waar het eenvoudig parkeren is. Dat is één kant van de wederopstanding van Berlijn. De andere is de herontdekking van de Spree als grillige maar bruikbare levensader voor het oude en nieuwe Berlijn. In de luttele vijftien jaren na de eenwording is juist de rivier aangegrepen als leitmotiv voor herontwikkeling. De nieuwe parlamentsgebouwen streken neer langs de oevers in monumentale

Woningen voor rijksambtenaren, 'die Schlange', Berlijn (Georg Bumiller)

Foto: Jaap Huisman

Foto: Jaap Huisman

Michaelis Quartier, Hamburg (Steidle + Partner)

complexen; stroomafwaarts pronkt de ambassade van Nederland en schuin tegenover de Bondsdag is Die Schlange te vinden, een slingerend megablok. Die Schlange baadt in het glooiend gazon van een park, dat op een natuurlijke manier overgaat in de rivieroever. Hoewel het complex in de architectuurgids van Berlijn wordt aangeduid als een sof – naar verluidd vanwege een dodelijk ongeval met één van de balkons – is het vriendelijk en afwisselend. Metselwerk wordt afgewisseld met witte kozijnen en balustrades, de hoogte is beperkt gebleven tot zes etages en – dat is de grootste verdienste – de monumentaliteit is door de slingercompositie niet drukkend. Megastructures zijn dus wel mogelijk, mits ze goed zijn ingepast in het (stedelijk) landschap. De kritiek die op Die Schlange mogelijk is, is dat het parkeerdek waarop de woningen rusten een aangename aansluiting op de straat in de weg staat.

Kantoorgebouw Neuer Dovenhof, Hamburg (Kleffel, Köhnhold, Gundermann)

Foto: Jaap Huisman

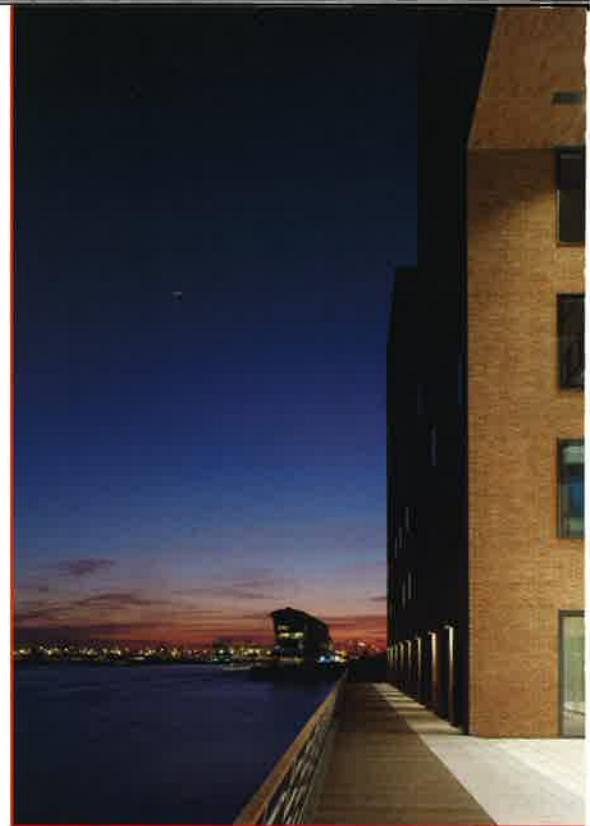

Foto: H.C. Esch Fotografie

Project Holzhafen, Hamburg (KCAP/Astoc, Kees Christiaanse)

HAVEN

De herontdekking van de rivier en het afgedankte industrielandchap is ook het thema in Hamburg. De haven is weggetrokken uit het centrum. Wat is overgebleven, is een kilometerslange boardwalk langs de Elbe, die aanvankelijk alleen een toeristische betekenis had. De ommekeer kwam enkele jaren geleden, toen het Nederlandse bureau KCAP van Kees Christiaanse gevraagd werd een woonblok met zijn voeten in de oeverklei van de Elbe te plaatsen, ter hoogte van de sjofele uitgaanswijk St. Pauli. Dat Christiaanses nogal strenge, stenen woongebouw de architectuurprijs van 2004 won, is een bewijs dat het gezien wordt als een geslaagde herovering van de Elbe-oever. Het pad voor Christiaanse werd halverwege de jaren negentig geëffend door een ambitieuze herontwikkeling in de binnenstad. Daar werden plompe jaren zestig-blokken langs de grachten gesloopt om plaats te maken voor hotels en kantoren in baksteen met een zweem van parelmoer. De architectuurstijl is licht classicistisch; er is ruim gebruikgemaakt van galleria's en doorgangen.

Terwijl Berlijn vooral een stad van stucwerk is, is Hamburg doordeesemd van metselwerk. Alle werkzaamheden die aan de haven gerelateerd zijn, zoals bevrachtungskantoren, verzekeringsmaatschappijen en pakhuizen, spelen zich af in solide, stenen gebouwen. Langs de Ost-Weststrasse, een drukke verkeersader door de binnenstad, rijgen de kantoren zich aaneen, het Zurich-Haus, het Reichenhof en vooral het Chilehaus, het laatste van Fritz Höger. Niet alleen hij, maar

ook tijdgenoot Fritz Schumacher, vertonen wat stijl betreft verwantschap met de Amsterdamse School, vanwege de plasticiteit in de gevel en de soms spelonkachtige ingangen die in de pui zijn geboord. Vooral Schumacher wordt daarbij wel eens in verband gebracht met Berlage. De stedenbouwkundige plannen van beiden stammen uit dezelfde periode en zijn vergelijkbaar dankzij soortgelijke, grote, gesloten woonblokken met grootstedelijke monumentaliteit en binnenhoven en baksteen. Er is ook een andere referentie voorstelbaar, namelijk die met de Chicago School, waar de wolkenkrabbers ook zijn opgebouwd uit een evenwichtige compositie van detail, ornament en ensemble.

HAFENCITY-PROJECT

Nabij het fameuze, voormalige vrijhandelsgebied Speicherstadt (zie artikel hierna) heeft Hamburg een modern uitbreidingsgebied gecreëerd: Hafencity. Het is een ambitieus project op ruim 155 ha van het zuidelijke deel van het schiereiland, dat gekenmerkt wordt door havenhoofden. In de komende jaren zal zeker driekwart van het eiland bebouwd worden met appartementsblokken en kantoren. Dat is bij elkaar ongeveer 1,5 miljoen vierkante meter, zodat het centrum van Hamburg zich lijkt te verschuiven. Net als in Rotterdam wordt de rivieroever, die eerst ontkend leek, in een hoog tempo bij de stad getrokken. Tussen de 10.000 en 12.000 bewoners kunnen er in de toekomst een appartement vinden. De stad verwacht er meer dan 20.000 nieuwe banen mee te creëren.

Kades veranderen in promenades, walkanten in terrassen. Terwijl in Berlijn een hoofdrol is weggelegd voor glas en staal, is het palet van het nieuwe Hamburg de dieprode steen, waarmee de blokken zijn bekleed. De woontorens hangen met hun ver uitkragende serres en loggia's boven de kade. De architecten zijn merendeels Hamburgse bureaus. Böge-Lindner, Spengler-Wiescholek en Ingenhoven, om een paar namen te noemen. Het voordeel van de overhangende kantoor- en woonblokken is dat daardoor een beschutte promenade langs de Sandtorkai is ontstaan en dat de oude havenbekkens een zekere intimiteit zullen krijgen.

AANTREKKELIJK WOONGEBIED

In Hafencity zijn de stedenbouwkundigen doorggegaan op het meerdere verdiepingen kennende karakter van het entrepotgebied. Zo zijn de kenmerkende bruggen van Speicherstadt overgenomen in het nieuwe deel en sluiten ze nu aan op hoger gelegen passerelles die dezelfde functie hebben: de scheiding van langzaam en snel verkeer. Eén van de bruggen scheidt langs een ingenieus gemetseld pakhuis met een interessante inhoud. In deze parkeergarage kunnen tijdelijk de auto's van de buurtbewoners worden opgeborgen. Het blijkt dus mogelijk ook in baksteen een elegante oplossing te vinden voor het parkeerprobleem.

De doodsheid van nieuwe woonwijken wordt gewoonlijk verklaard uit het gemis aan identiteit en het monofunctionele karakter. Alleen wonen is er mogelijk. Gelukkig hebben de stedenbouwkundigen en ontwikkelaars in Berlijn en Hamburg ingezien dat de stedelijke invullingen gebaat zijn bij diversiteit. Recreatie naast uitgaan, wonen naast werken en dat de geschiedenis daaraan een belangrijke bijdrage kan leveren. Daarom is alles in het werk gesteld om schoorsteenpijpen, fabriekspoorten, de stalen geraamtes van de hallen, bruggen en zelfs de oude klinkerbestrating te handhaven. De bedrijvigheid is ten dele weg, verplaatst naar nieuwe, grotere havens of naar lage lonenlanden. Maar daar is wel wat voor teruggekomen: een aantrekkelijk woongebied als een oase in de stad, niet langer fysiek daarvan afgesneden door een hek of poort. Het hek is gesloopt en de poort is opengezet.

Jaap Huisman

Park Kolonnaden, Berlijn (Giorgio Grassi)

Foto: Jaap Huisman

Ensemble van

Foto: Felix Bockenau Fotografie

Speicherstadt imponeert door zijn uitbundigheid van stijlen in de oorspronkelijke bebouwing met pakhuizen en loodsen, variërend van neo-gotiek of neo-classicistisch of industrieel, met daar tussendoor robuuste nieuwbouw die zonder uitzondering parafraseert op het oorspronkelijke bakstenen decor. Die unieke beeldende kwaliteit is ook onderkend door de producenten van de film Karakter, die Speicherstadt als achtergrond gebruikten voor de bredende thematiek van Bordewijks verhaal. Met het hergebruik van het voormalige vrijhandelsgebied vertoont Speicherstadt overeenkomsten met de Kop van Zuid van Rotterdam en het Oostelijk Havengebied van Amsterdam.

robuuste schoonheid

Speicherstadt, Hamburg

Kaispeicher

Foto: Felix Bockenau
Fotografie

Het district Speicherstadt, met zijn oude pakhuizen en loodsen in baksteen en grachten netwerk, is een levenslustige getuige van de handelsgroei in de negentiende eeuw. Speicherstadt was een indirect gevolg van een gezamenlijk douaneverband voor alle Duitse staten dat Bismarck in 1866 vormde. Hamburg bevond zich buiten het gebied dat door dit douaneverband werd bestreken. Die uitzonderingspositie gaf inwoners van Hamburg het recht op heffingsvrije goederen, terwijl ook de activiteiten in het verschepen van die goederen naar andere gebieden sterk groeide. Onder druk van Rijkskanselier Bismarck trad Hamburg uiteindelijk toe tot het gezamenlijke

douaneverband van het verenigde Duitse Rijk. Als concessie werd er een gebied van ruim zestien vierkante kilometer groot aangewezen, waar de vrijhandel kon worden voortgezet. De oorspronkelijke bebouwing van dat gebied, deels bestaande uit renaissance- en barokhuizen van de gegoede burgerij, werd er voor afgebroken, waardoor ruim 24.000 bewoners een ander heenkomen moesten zoeken. De maatregel leidde er ook toe dat de pakhuizen, verschepingsbureaus en het kantoorpersoneel, die zich tot die tijd verspreid door de stad bevonden, moesten worden geherhuisvest in het nieuwe gebied. Het totale gebied werd tussen 1885 en 1913 in drie fasen ontwikkeld. Het laatste deel van de bebouwing werd in 1927 opgeleverd.

Speicherstadt, Hamburg

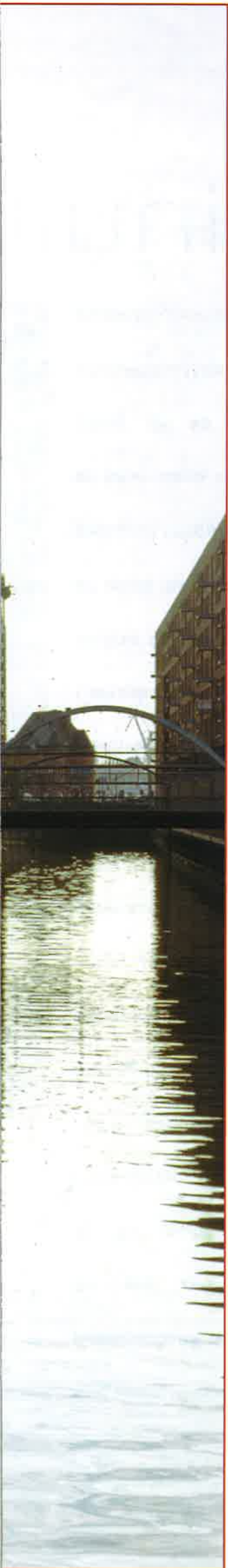

Foto: Harald Finster

STERKE EENHEID

De korte periode waarin Speicherstadt uit de grond werd gestampt, heeft onmiskenbaar bijgedragen aan het sterke gevoel van eenheid die de bebouwing uitstraalt met pakhuizen, loodsen, kantoren en een enkel woonhuis. Het bijzondere van die architectonische eenheid is dat bij nadere beschouwing een enorm palet aan subtiele variëteiten is te ontdekken. De decoratieve inventiviteit in het baksteenwerk, het fraaie ritme van de ramen in de gevels - waarvan sommige als met een vlijmscherp mes in de stenen lijken te zijn gesneden - en de sobere afwisseling met slechts enkele andere materialen dragen allemaal bij aan het gevoel te zijn ondergedompeld in een reusachtig decor.

De oorspronkelijke activiteiten zijn uiteraard allang uit het gebied vertrokken maar daarmee heeft Speicherstadt een nieuwe aantrekkingskracht gevonden. Waar getuige de nog leesbare opschriften op de dieprode bakstenen gevels zich ooit oriëntaalse tapijtenhandelaars bevonden, zijn inmiddels bedrijffjes in de creatieve sector en ICT-sector neergestreken. Restaurateurs hebben het gebied eveneens ontdekt, terwijl het architectuurtoerisme wordt bediend door tentoonstellingen in het Kontorhaus. Musea in het voormalige specerijenpakhuis en douanekantoor geven een beeld van de vrijhandelseconomie die hier bloeide.

LOOPBRUGGEN

De grootste aantrekkelijkheid van Speicherstadt is de gespierde intensiteit van de bakstenen handelsgebouwen en superblokken. Hele rijen van die gebouwen staan met hun voeten in het water van de diepe grachten, die als haarscherpe voren door het gebied zijn getrokken. Afhankelijk van de tijd van de dag en de stand van de zon stralen de gebouwen in een warmrode gloed van opgewarmde bakstenen, verhullen ze zich in een suggestief halfduister of worden ze weerspiegeld in de glanzende rivierklei, die als gevolg van de eb zichtbaar wordt. Kenmerkend zijn de gietijzeren bruggen die tussen de pakhuizen lopen, over de verkeerswegen heen. Zo konden in het begin van de twintigste eeuw de pakhuisbedienden met hun handkarren het gebied doorkruisen, zonder gehinderd te worden door expeditieverkeer. Wie zich nu per fiets door het gebied verplaatst, zal de fiets af en toe een trapje op moeten dragen om die bruggen op en af te gaan maar het uitzicht dat op diverse plekken wordt geboden over het totale ensemble van gebouwen is dat ongemak meer dan waard.

Bart de Vries

Foto: Jaap Huisman

Parkeergarage Speicherstadt, Hamburg

Nieuwbouw Hafencity, Hamburg

Foto: Bart de Vries

De sobere continuïteit

Sprinkenhof, Hamburg (Fritz Schumacher)

Een onverwacht maar niettemin sprekend beeld van Hamburg als architectuurstad is het uitzicht vanaf de St. Pauli Landungsbrücken, met de oude stad in de rug, over de Nordelbe, richting havens en Speicherstadt. Je bent je bewust van de nieuwe gebouwen achter je, die als stempels op een ponskaart in het weefsel van de stad zijn gepland. Maar je vergaapt je aan de energieke maritieme en industriële bedrijvigheid op het water voor je, het minstens even energieke hergebruik van het oude pakhuisgebied verderop en de nieuwbouw van de HafenCity in het havengebied daar weer achter. Hamburg kent nieuwbouw, dat is zeker. Maar voor wie vooral geïnteresseerd is in baksteenarchitectuur valt het op hoezeer die nieuwbouw geïnspireerd wordt door het economisch verleden van de stad.

Foto: Bart de Vries

iteit van Hamburg

Chilehaus, Hamburg (Fritz Höger)

Foto: Jaap Huisman

De identiteit van Hamburg is nauw verbonden met zijn handelspositie als Vrije en Hanzestad, de ligging aan de rivier Elbe en de havens en de maritieme handel die dit hebben voortgebracht. Belangrijke architecten als Fritz Schumacher, Gustav Oelsner, Fritz Höger en Karl Schneider hebben met hun architectuur vanaf het begin van de twintigste eeuw duidelijk verwezen naar dit maritieme en mercantiele karakter van Hamburg. Het meest

indrukwekkend komt dit tot uitdrukking in een beroemd gebouw als het Chilehaus van Fritz Höger uit 1924. Maar ook een architect als Werner Kallmorgen heeft met zijn moderne interpretatie van de bakstenen loods in de jaren vijftig en zestig en met zijn kantoorgebouwen voor kranten en uitgevers het silhouet van Hamburg nadrukkelijk vormgegeven.

PRAGMATISCH

Hamburg is de op één na grootste stad van Duitsland. De noordelijk gelegen stad dankt zijn welvaart aan de handel en de grote haven, die na

Rotterdam de belangrijkste in Europa is. Hamburg heeft verder ook een reputatie als centrum voor de media en de reclamewereld. Die economische activiteiten bepalen voor een belangrijk deel de architectuur en het gezicht van de stad. Ondanks zijn reputatie als Europees handelspartner van formaat heeft Hamburg nooit de grote, imposante, culturele bouwwerken gekregen die andere voorname steden in Europa vaak wel kennen. In plaats daarvan dienden de vaak uitbundige en barokke kerken en koopmanshuizen altijd een praktisch, functioneel doel, geheel in lijn met de mentaliteit van de

Foto's: Bart de Vries

stedelijke dynastieën en de handelshuizen die zij oprichtten.

De stad werd aan het begin van de negende eeuw gesticht onder de naam 'Hamma Burg' (versterkte stad). Na eerst door de Vikingen te zijn verwoest, wist Hamburg in de middeleeuwen zijn ligging uit te buiten en daardoor werd de stad een onderdeel van de grote handelsroutes van die tijd. De verwoestingen die tijdens de Tweede Wereldoorlog werden aangericht, hebben ertoe geleid dat in het oude gedeelte van de stad in de jaren daarna relatief veel nieuwe gebouwen zijn neergezet. Daarin zijn veel fraaie voorbeelden te vinden van hoe het Noord-Duitse baksteenexpressionisme van Höger en Schumacher als inspiratiebron dient. Hoewel nergens de sierlijkheid en rijkdom van kleur, textuur en detaillering van deze meesters wordt geëvenaard, is er toch een onmiskenbare relatie tussen bijvoorbeeld het Sprinkenhof van Höger (in een gebied waarvoor Schumacher het stedenbouwkundig plan ontwierp) en een modern gebouw als het Zürich-Haus van von Gerkan, Marg + Partners, dat als een groot blok is vormgegeven. Vooral in dit laatste kantoorgebouw is het composiet materiaalgebruik indrukwekkend want met industrieel aandoende constructies wordt een ruimtelijkheid gecreëerd die de enorme omvang van het gebouw relativeert. Van hetzelfde bureau zijn ook de Bleichenhof Passage en een nabijgelegen parkeergarage de moeite waard.

Maar ook is goed te zien hoe in sommige van de meer nieuwe bakstenen gebouwen de toepassing van baksteen gevelvlakken vooral

Zürich-Haus, Hamburg (Von Gerkan, Marg + Partner)

Gallerij Dusternstraße, Hamburg

Project H₂O, Sandtorkai, Hamburg (Spengler-Wiescholek)

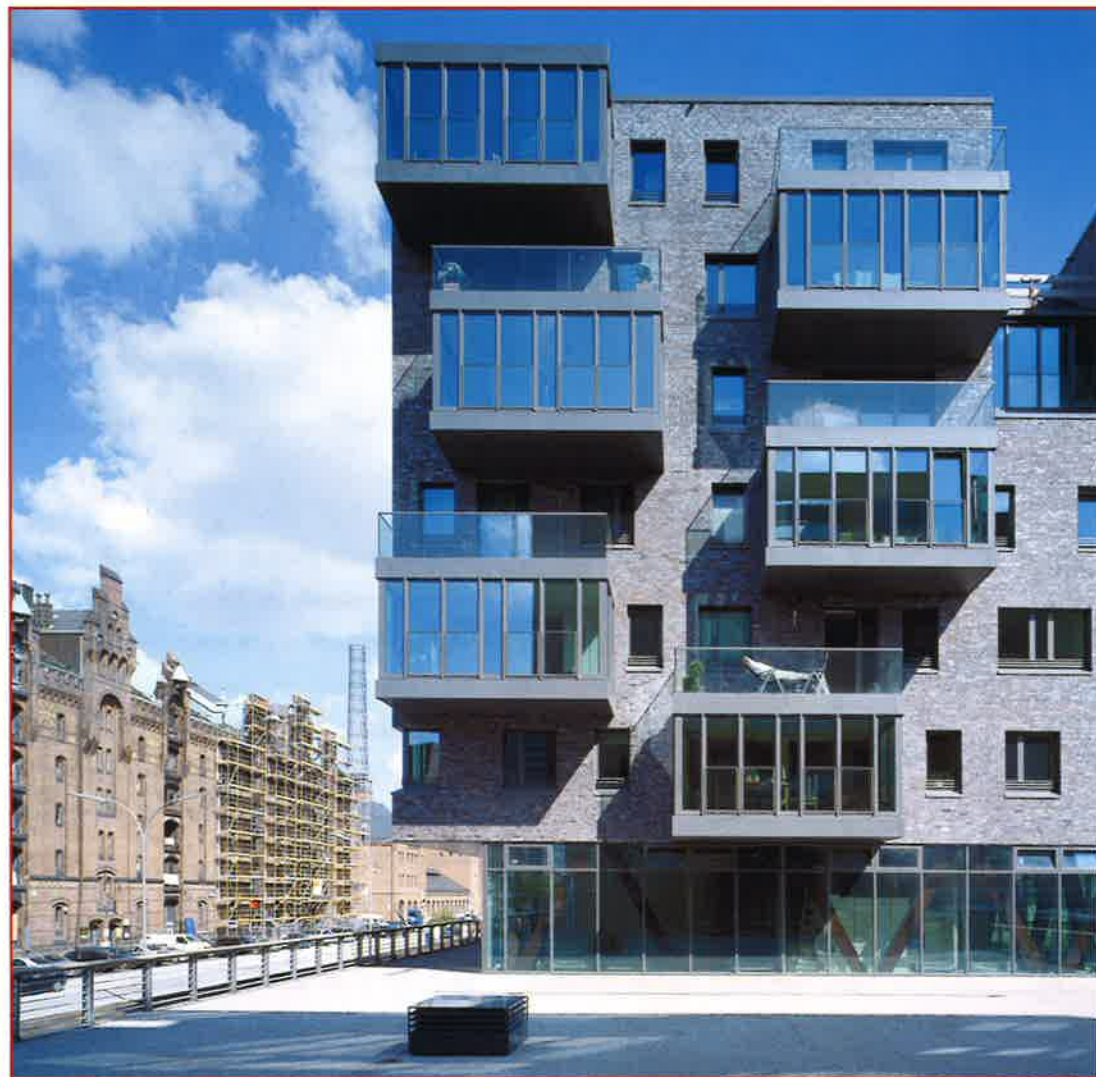

Foto: Jaap Huisman

Gebouwen aan Herrengrabe, Hamburg

Foto: Kröger + Dorf Müller

is bedoeld om aansluiting te zoeken bij de omgeving of sfeerdrager te zijn in binnenruimten, zoals bijvoorbeeld in het kantoorgebouw Neuer Dovenhof van de architecten Kleffel, Köhnholdt.

CONTINUÏTEIT EN OVERTUIGING

Aansluiting op de bestaande omgeving via sobere architectuur met consequent materiaalgebruik is goed zichtbaar in het gebouw Fleethof aan de Admiralitäts Strasse, dat een onderdeel is van de enigszins in zichzelf gekeerde bakstenen bebouwing langs de grachten van de Herrengrabe en Admiralitäts Strasse. Vanaf het stedelijk knooppunt waaraan het Steigenberger Hotel van von Gerkan, Marg + Partners aan de Fleetinsel is gelegen, leidt een drukke straat met een lange streep kloeke bakstenen blokken naar de bekende Gansemarkt. De op zich eenvoudige architectuur maakt indruk door de verspringen in het donkere metselwerk. Onder invloed van de lichtval geeft dit de gevels toch een robuuste en zelfs wat industriële uitstraling. De genuanceerde sortering die is gebruikt, zorgt voor verdere verlevendiging. Daarzonder zou het repeterende karakter van de gevelindelingen al snel tot vervalping leiden.

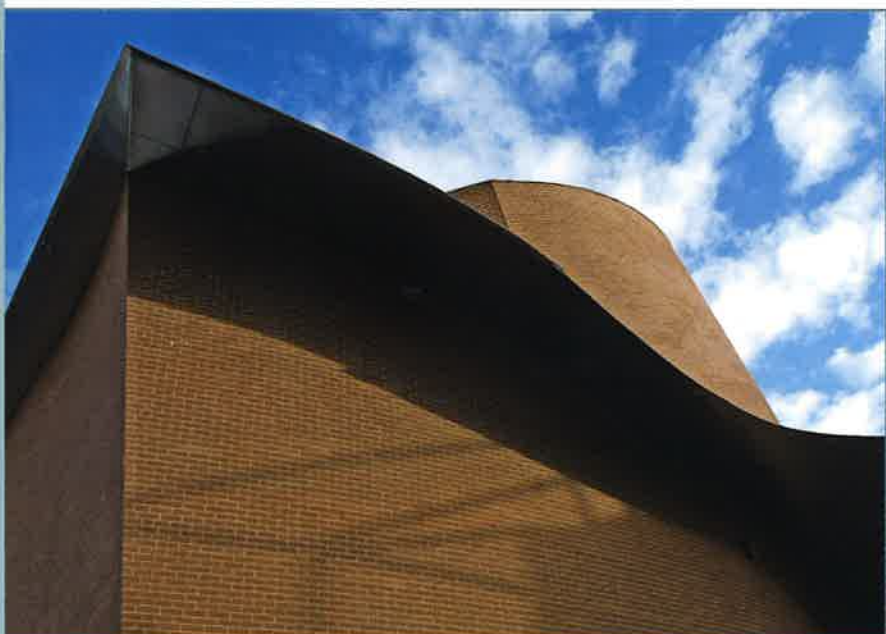
Een interessante variatie op een bestaand voorbeeld levert het kantoorgebouw Michaelis-Quartier van Steidle + Partner dat met zijn gevlekte bakstenen huid overduidelijk refereert

aan het decoratieve Sprinkenhof. De passage van dit nieuwe gebouw aan de Zeughausmarkt en Ludwig-Erhard-Strasse maakt slim gebruik van de spiegelende glaswand, waarachter de kantoorruimten zich op straathoogte bevinden en waarin de kleurrijke kolommen zich eindeloos herhalen.

Hoewel op de Oberbaudirektor Egbert Kossak - die vele jaren het architectuurbeleid van Hamburg bepaalde - kritiek is geweest vanwege diens streng formele, deels conservatieve voorschriften heeft het weren van modieuze architectuur ontegenzeggelijk geresulteerd in een 'kwalitatief hoge middelmaat' en een coherente stedenbouwkundige vernieuwing. Ook hier toont zich de invloed van Schumacher, die de openbare gebouwen in de stad beschouwde als 'sociale monumenten'. Dat komt natuurlijk het best tot uitdrukking in zijn met decoraties versierde gebouwen, maar ook in zijn latere, meer strenge gebouwen. Sommige van de meest geslaagde, nieuwe bakstenen gebouwen in Hamburg zetten die associatie, met wat we nu de 'civil society'-trend zouden noemen, met veel gevoel voor continuïteit en overtuiging voort.

Bart de Vries

Een vloeibaar

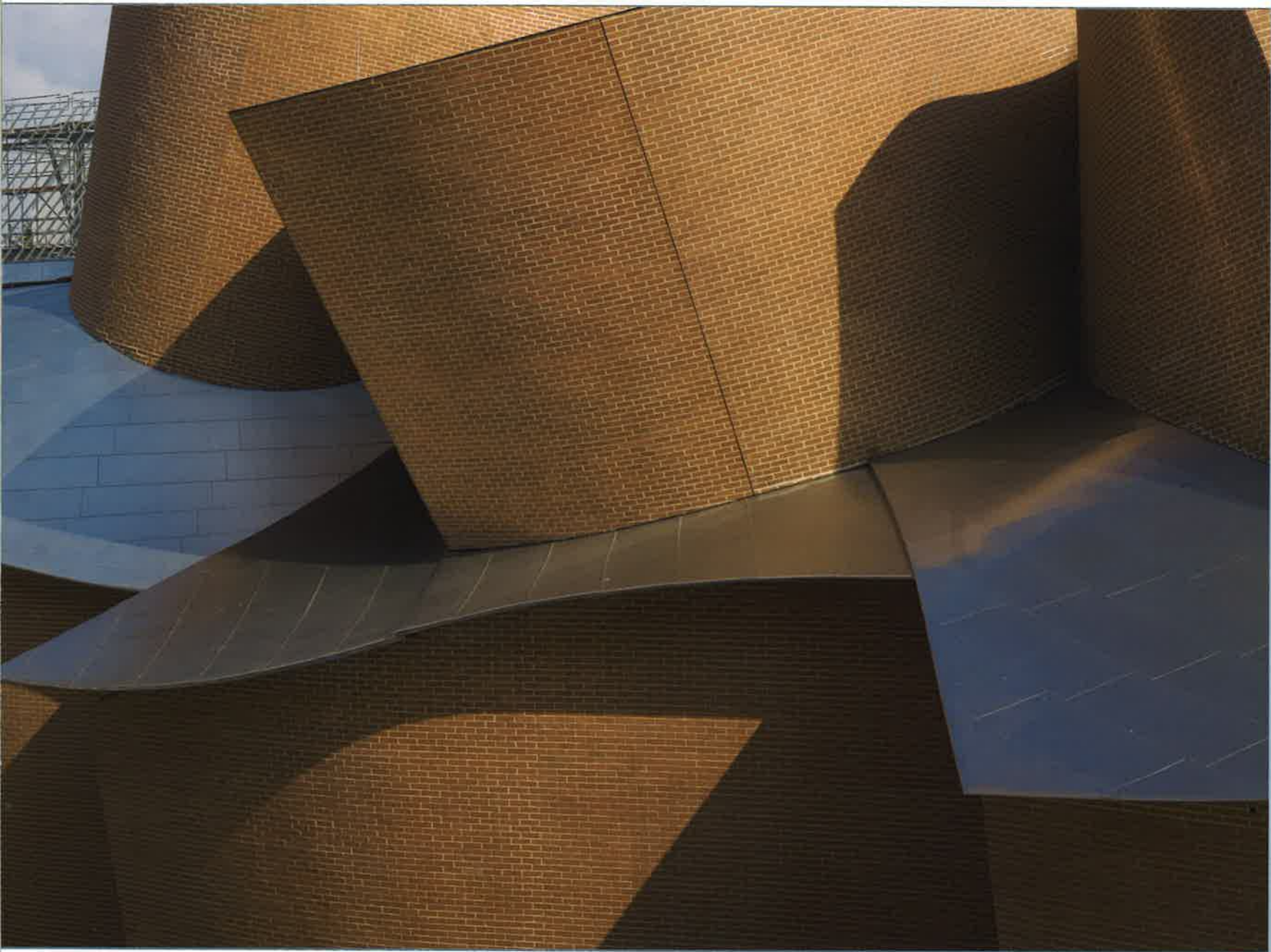
Foto's: Thomas Mayer Archive

'Denkend aan Frank O. Gehry, zie ik woeste golven in glinsterend titanium of spiegellend roestvrij staal.' Deze op de dichter Marsman leunende constatering staat sinds kort op losse schroeven. Want wie dacht dat de in chaos en deconstructie gespecialiseerde architectuur van de Canadees-Amerikaanse ster-architect Gehry onlosmakelijk is verbonden met glas, beton, titanium en staal komt in het Duitse Herford bedrogen uit. Daar staat sinds mei dit jaar het MARTa Herford Museum, een spliksplinternieuw tentoonstellingsinstituut op het snijvlak van kunst, design en architectuur, waarvan alleen het dak is bekleed met een tapijt van roestvrij staal. De rest is, hoe onconventioneel, van baksteen.

et is niet de eerste keer dat de architect, die zijn naam definitief vestigde met het futuristische Guggenheim Museum in het Spaanse Bilbao, zich tot baksteen wendt. Eerder gebruikte hij dit materiaal bij school- en universiteitsgebouwen in Cincinnati en Cleveland. Gehry hecht aan 'goed nabuurschap'. Zoals de directe omgeving in Cincinnati en Cleveland uit baksteen bestond, zijn bijna alle openbare gebouwen in het provinciestadje Herford, op zo'n honderd kilometer van de Nederlands-Duitse grens, van baksteen. Reden voor Gehry om het MARTa Herford grotendeels in baksteen op te trekken. Anders dan in Bilbao is het Duitse museum opgebouwd rond een witgestucte, monumentale textiel fabriek uit de jaren vijftig. Gehry heeft de platte doos van binnen open gezaagd, waardoor

bakstenen gebouw

een hoge, openbare entreehal is ontstaan en hij heeft de platte doos aan de straatkant ingepakt met nieuwe bouwdeelen, waarin de museumzalen, het café en het forum zijn ondergebracht.

Onmiskenbaar oogt de nieuwbouw als het kleinere broertje van het Guggenheim Museum. Deze heeft soortgelijke, hallucinerend golvende gevels en een soortgelijk daklandschap waaruit schots en scheve torens steken, die nodig zijn om het daglicht in de museumzalen te halen. Tegelijk is het uitstraling dankzij het materiaal baksteen, dat doorloopt tot in het plaveisel, totaal anders: vriendelijker, harmonischer en aabaarder.

WONDEREN

Zelfs voor Duitsland was het gebruik van baksteen voor dit project gewaagd, aldus de

Duitse projectarchitect Hartwig Rullkötter. 'Doorgaans is baksteen massief en monumentaal. Klinker verwerkt men niet zo licht en golvend bedoelt hij, alsof het gebouw niet is gemetseld, maar is geboetseerd. De Duitse bouwvakkers hebben met de conventionele, bruinrode klinkers wonderen verricht. Zorgvuldig uitgewerkte dilatatievoegen, onder andere door de ventilatieruimte van vier centimeter achter het steenvlak en de smalle repen ventilatie aan boven- en onderkant van de muren.

Hoewel overall dezelfde soort ruwe baksteen is gebruikt, varieert de steen in dikte en in manier van verwerken. Zo zijn de muren die op de grond rusten traditioneel gemetseld rond een betonskelet en bestaan de torens die uit het daklandschap steken uit een staalskelet bekleed

met staalplaat waarop 30 millimeter dunne stenen zijn gelijmd. Ook het plaveisel is van dezelfde steen: 6 centimeter hoog voor de losjes naast elkaar gelegde stenen op toegangsveld en stoepen en 2,5 tot 3,5 centimeter voor de klinkers in de hal.

Het resultaat is adembenemend: even vloeibaar als het titanium en minstens even levendig, dankzij de schuin oplopende hollingen en bollingen, de plotselinge knikken, messcherpe vouwen en het terugliggende, witte voegwerk. Terecht klinkt Rullkötters constatering: het vakmanschap van de metselaars heeft de klinkers tot 'dansen' gebracht.

Marina de Vries

MasterClass Baksteen 2005

KNB-directeur Ewald van Hal

Dagleider Jaap Huisman

De derde MasterClass Baksteen vond plaats donderdag 17 november j.l. in Utrecht. De MasterClass is bedoeld voor jonge en veelbelovende architecten met enige jaren ontwerpervaring bij Nederlandse architectuurbureaus. Gedurende de MasterClass staan een lezing, workshop en discussie centraal. Deze vinden plaats onder leiding van een gerenommeerde, buitenlandse architect, die daarin wordt aangevuld door een co-referent. Voor de workshop worden deelnemers verzocht projectinformatie mee te nemen over door hen gerealiseerde of te realiseren bouwopgaven met baksteen, zodat in groepsverband over uitdaging, oplossing en barrières gediscussieerd kan worden. Het gaat er daarbij vooral om kennis over te dragen over het vakkundig ontwerpen met baksteen.

Vanwege de goede respons en beoordeling van de deelnemers vorig jaar was besloten de stedenbouwkundige en architect Christoph Kohl van het Berlijnse bureau Krier/Kohl Architekten voor de tweede keer te vragen als Master een inleiding te houden. Naast hem trad Jo Coenen als co-referent en Master op. De wisselwerking tussen een buitenlandse en Nederlandse architect, beiden met ervaring in het vaderland van de ander, geeft een extra accent aan de inzichten en ervaringen die de inleiders kunnen delen met deelnemers.

Het bureau van Christoph Kohl is nagenoeg uitsluitend actief in Nederland. Daar heeft de reputatie van Rob Krier in ons land veel mee te maken. De stedenbouwkundige is zeer populair onder lokale bestuurders, vanwege de menselijke schaal van zijn plannen. Zijn gedachtegoed, losjesweg samengevoegd onder de internationale noemer New Urbanism, stelt echter hoge eisen aan de kwaliteit van de uitwerking naar architectuur.

Dit leverde Kohl de belangrijkste punten op voor zijn bijdrage aan de MasterClass Baksteen 2005. Opvallend was zijn constatering dat er al geruime tijd een sterke trend onder Nederlandse bureaus merkbaar is die ertoe heeft geleid dat hij nu nog uitsluitend met Nederlandse bureaus werkt. Dat, terwijl hij een aantal jaren geleden nog op Duitse bureaus een beroep moest doen voor het kwaliteitsniveau in baksteenarchitectuur, dat hij voor zijn projecten nastreeft.

Een belangrijk onderdeel van de MasterClass

De MasterClass

Baksteen is bedoeld voor jonge en veelbelovende architecten met enige jaren ontwerpervaring.

Christoph Kohl (op de rug gezien) in discussie met Jo Coenen (rechts)

Baksteen is de technische workshop die wordt gegeven door de twee technisch adviseurs van KNB. Deelnemers konden hiervoor vragen en probleemstellingen opgeven die tijdens een interactieve sessie werden behandeld. Het belang van de workshop is vooral gelegen in de overtuiging dat het stelselmatig onderhouden en vergroten van de kennis over ontwerpen met baksteen de doorslaggevende voorwaarde is voor het behoud van een zich steeds vernieuwende baksteenarchitectuur.

Het samenvallen van de keuze voor een Duitse architect die veel in Nederland werkt en een Nederlandse co-referent architect met werkervaring in Duitsland (bovendien ook als docent) én de special over Duitse architectuur in dit nummer van Baksteen onderstreept de beïnvloeding over en weer tussen beide landen in vooral baksteenarchitectuur. Na de toepassing van de karakteristieke donkere baksteen door Hans Kollhoff (inleider tijdens de eerste MasterClass Baksteen) voor het gebouw Piraeus op het KNSM-eiland in Amsterdam heeft dit bijvoorbeeld grote navolging in Nederland gehad. Tegelijk hiermee hebben Nederlandse architecten onmiskenbaar een goede reputatie in Duitsland voor het werken met baksteen, getuige het ook in dit nummer afgebeelde project van Kees Christiaanse in Hamburg.

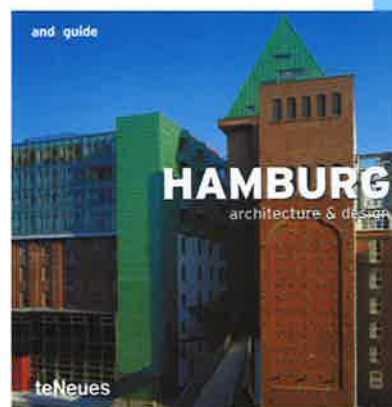
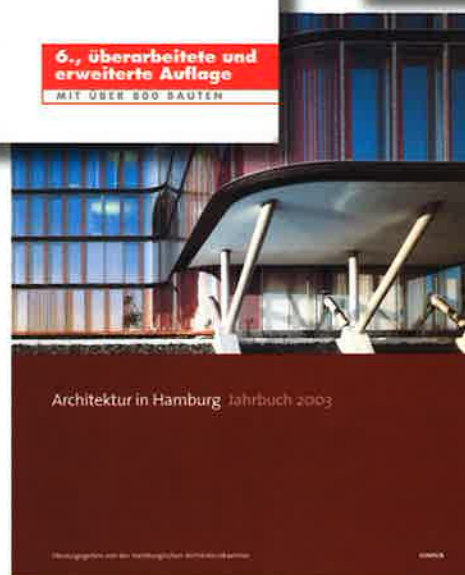
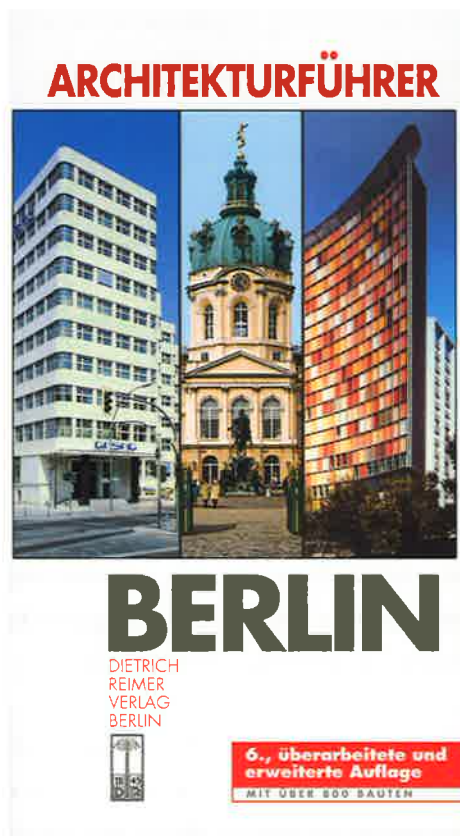
Govert Koers (links) en Hugo Spielman tijdens de technische workshop 'Ontwerpen met baksteen'

Duitse architectuurboeken

Er zijn boeken genoeg over Duitse architectuur en vooral over grootmeesters met baksteen zoals Fritz Höger en Fritz Schumacher is er heel wat te vinden. Aan architectuurgidsen over Berlijn is er evenmin een gebrek. Een waardevolle gids is bijvoorbeeld de 'Architekturführer Berlin' (Dietrich Reimer Verlag), waarin meer dan 800 gebouwen zijn opgenomen, compleet met plattegronden per stadswijk en een uitgebreid register. Kleiner maar in kleur uitgevoerd en gericht op de nieuwe gebouwen van 1989 tot 2005 is de gids 'Berlin: Neue Architektur' (Michael Imhof Verlag). Handig voor de architectuurtoerist is de 'Architekturstadtplan Berlin' (Marnie Schaefer), een grote uitklapbare kaart waarin nagenoeg alle belangwekkende gebouwen van Berlijn en, aan de andere zijde, van de grotere agglomeratie met cijfercodes zijn aangegeven. Het register is georganiseerd op architectennaam, periode en gebouwfunctie. Een kleurcode geeft aan uit welke periode het betreffende gebouw stamt. Voor wie het systeem heeft doorgrond, is het een buitengewoon praktisch hulpmiddel.

Hamburg blinkt minder uit in architectuurgidsen. De 'and:guide Hamburg' van uitgeverij teNeues belicht op zakformaat de nieuwste gebouwen in de stad, waaronder de ontwerpen en voorstellen die voor het omvangrijke herontwikkelingsgebied Hafencity zijn gedaan door bureaus als Herzog & Meuron, Richard Meier en Alsop Architects. Eveneens aangekondigd maar nog niet verschenen is de 'Architekturstadtplan Hamburg' van Verlagshaus Braun. De jaarlijkse architectuurproductie van Hamburg wordt bijgehouden door het 'Architektur in Hamburg Jahrbuch', dat een uitgave is van de Hamburgischen Architektenkammer.

Het enorme Hafencity project in Hamburg is goed gedocumenteerd via een brochure en een kaart van het gebied. Aan de Sandortkai 30 bevindt zich het oude Kesselhaus, waarin een tentoonstellingsruimte annex café is ondergebracht en waar deze informatiematerialen beschikbaar zijn.

Polymetrisch metselwerk

Metselwerk van gevelbaksteen als beeldbepalend materiaal is in Duitsland geen onbekend verschijnsel, getuige dit themanummer van Baksteen. Vooral in Noordwest-Duitsland, waar de klimatologische omstandigheden niet veel afwijken van de Nederlandse situatie, wordt baksteen in het zicht toegepast.

In de overige delen van Duitsland worden de gebouwen meestal opgetrokken uit dragend baksteen, waarna de bakstenen (snelbouwstenen of hochlochziegel) gevels worden afgewerkt met een stuclaag die tegen weersinvloeden is beschermd. Dikwijls is de plint van de gebouwen voorzien van een robuust maar fraai stukje metselwerk tegen vervuiling en beschadiging van de onderste meter, waarvoor meestal natuursteen wordt gebruikt.

Het gekozen verband is van een artistieke vrijheid die bewondering afdwingt maar ook inspireert tot navolging. Voor dit metselwerk worden soms afgeronde maar nog vaker rechthoekige natuurstenen gebruikt in vele afmetingen, waardoor een levendig en uniek patroon ontstaat. Dit metselwerk wordt polymetrisch metselwerk genoemd.

Het polymetrische metselwerk vindt zijn oorsprong in het gebruik van beschikbare natuurstenen, zoals die in de omgeving van het bouwwerk te vinden waren en is ouder dan het metselen met baksteen. Aanvankelijk werden de stenen verwerkt zoals ze gevonden werden, dus gevarieerd in vorm, kleur en afmeting. De stenen werden los gestapeld of met leem verwerkt en veel later met mortel met hydraulische eigenschappen

vermetseld. In het Griekse Delfi zijn prachtige muren te zien waarbij de grillig gevormde stenen precies passend zijn gemaakt, zodat de stenen bijna naadloos aansluiten. Na al die jaren hebben planten nu nog moeite te wortelen in de beperkte ruimten tussen de stenen.

Een muur die is opgetrokken uit veelhoekige stenen met gevarieerde maten noemt men een polygonale muur. De gevel van het Maagjes Bolwerk in Zwolle is gemetseld met grillig gevormde bakstenen in - wat wij noemen - "ruig" metselwerk. Door de grillig gepositioneerde bakstenen komen doorgaande rechte lint- of stootvoegen niet voor. Dit type metselwerk is een tussenvorm van polygonaal en polymetrisch metselwerk. In de recente architectuur zijn vele voorbeelden voorhanden waarbij baksteen met verschillende afmetingen wordt verwerkt. Meestal betreft dat een combinatie van bijvoorbeeld waalformaat en dikformaat. Lagen baksteen van 50 mm en 65 mm dik worden afwisselend verwerkt.

GEKANTELD

In het complex Hogevel in de wijk Het Wateringse veld in Den Haag is dit ook toegepast. Het is tevens afgewisseld met een laag gekantelde bakstenen (twee klampstenen achter elkaar), zodat een 100 mm dikke laag bakstenen is toegevoegd. Zo zijn drie lagen van verschillende dikten toegepast maar wel met doorlopende lintvoegen. Een stap verder zou zijn deze drie steendikten af te wisselen met staande stenen (smalle of brede zijde in het zicht), zodat niet alle lintvoegen doorlopen. Dat is goed mogelijk, omdat de baksteen geleverd wordt met specifieke lengte-, breedte- en hoogteverhoudingen. Meestal is de lengte van een baksteen twee keer de breedte plus een voeg en soms is de breedte van de baksteen twee keer de hoogte plus een

voeg. De baksteenformaten die in Nederland het meest voorkomen, zijn het Waalformaat, met de afmetingen 210*100*50 (ook in de dikte 45 mm leverbaar) en het Waaldikformaat, met de afmetingen 210*100*65. Bij een voegdikte van 10 mm passen naast een staande steen precies vier stenen van 45 mm hoogte ($210+v=4*(45+v)$), drie dikformaten ($3*(65+v)$) of een steen op zijn kant samen met twee waalformaten ($100+2*45+3v$).

Baksteen is verkrijgbaar in veel meer afmetingen, zodat een oneindige variatie mogelijk is waarmee het inspirerende beeld van de polymetrische natuurstenen muur benaderd kan worden maar wel met een unieke identiteit. Een fraai voorbeeld van polymetrisch metselwerk met baksteen is te bewonderen in het werk van de bekende architect uit de Amsterdamse school, Michel de Klerk.

Polymetrisch metselwerk in natuursteen wordt overal in de wereld toegepast en is dus niet uniek voor Duitsland. De manier waarop metselwerk in Duitsland is toegepast, vormt wel degelijk een inspiratiebron.

Govert Koers

Over veel zaken heeft KNB technische brochures beschikbaar. Kijk verder op www.knb-baksteen.nl

Koninklijk Verbond —
van Nederlandse —
Baksteenfabrikanten —

'Baksteen' is het vakblad van het Koninklijk Verbond van Nederlandse Baksteenfabrikanten (KNB) en verschijnt in controlled circulation driemaal per jaar. Het blad belicht trends in en opvattingen over baksteen en architectuur.